

תצלומי גטאות מתקופת השואה כתיעוד היסטורי

נינה שפרינגר-אהרוני

עד אמצע שנות השמונים של המאה העשרים היה התיעוד החזותי בן חורג בדיון ההיסטורי על תקופת השואה. היסטוריונים לא ראו בחומר המצולם תיעוד שווה בחשיבות לתיעוד הכתוב ולא ייחדו לו מקום במחקר. בעשורים האחרונים, לעומת זאת, אוספי תצלומים וסרטים מקוריים הם חלק בלתי נפרד מתיעוד אירועי התקופה, ומגוון גדול של סרטי תעודה, תערוכות ותכניות לימוד בנושאי השואה נוצרים בהשראתם של החומרים החזותיים ומתבססים עליהם. נוצרו גם קשרים פוריים בין יוצרים לחוקרים אשר שמו להם למטרה להעשיר את האוספים ולתרום לקידום המחקר. יתר על כן, דימויים השאובים מתוך התצלומים והסרטים הפכו לסמלים קולקטיביים המייצגים את השואה.

תצלומים וסרטים שימשו ראיות משפטיות כבר במשפטי נירנברג ובמשפטים של פושעי מלחמה נאצים שהתנהלו עד שנות השישים. משפט אייכמן בראשית שנות השישים והחשיפה הניכרת שלו בתקשורת עוררו עניין רב בוויזואליה של השואה. בשנות השבעים נפתח עידן חדש של הפקת סרטים, סדרות תעודה וסרטי עלילה בנושא השואה ומלחמת העולם השנייה – עובדה שהגבירה את המוטיבציה לגלות ולחשוף אוספי תצלומים, אלבומים וסרטים מקוריים חדשים שתורמים לראייה רחבה יותר של האירועים. חלק מן הממצאים הללו משולבים בתצלומים שצורפו לאנציקלופדיה זו. מבוא זה מציג היבטים שונים הנוגעים לפרק החזותי של תיעוד הגטאות ונידונים בו מקורותיהם, דרך חשיפתם וכן היבטים מתודולוגיים הכרוכים בשימוש בהם.

תחקיר הוויזואליה של השואה – מאפיינים ומגבלות

יש הרואים בתצלום מסמך היסטורי עובדתי, ואחרים מדגישים את המאפיינים החווייתיים שלו. האמרה הידועה שתצלום אחד שווה אלף מילים אינה מייחסת חשיבות לפרטי העובדות המתועדות בו, אלא לממד האילוסטרטיבי החווייתי שבו. ואולם כשחומר חזותי משמש תעודה היסטורית, השימוש בו מחייב לייחס חשיבות ראשונה במעלה לפרטי העובדות, לנסיבות הצילום ולנקודת המבט של הצלם המתעד. לצורך תחקיר התצלומים והסרטים יש אפוא לאמץ את תפיסתו של ולטר בנימין:

תצלומים שנלווה להם פירוט עובדתי הם חומרים בעלי משמעות.¹

זיהוי תצלומים מתקופת השואה ואימות האותנטיות שלהם הם מהנושאים הסבוכים בחקר השואה.² ארכיוני שואה ותיקים וחדשים כאחד מתמודדים עם בעיות של אי-דיוק ברישום החומרים החזותיים שלהם. לא אחת חסרים בתצלומי השואה נתונים ופרטי תוכן, ורבים האוספים שעדיין לא זכו לתשומת לב ולתחקיר. כדי להשלים מידע חסר ולאמת את החומר המצולם יש להשוות את הנתונים שבהם למידע בארכיוני שואה אחרים ולהצליבם עם עובדות ונתונים במחקר ההיסטורי, עם עדויות ניצולים, עם "דפי עד" ביד ושם ועם "ספרי יזכור" של הקהילות.

¹ Walter Benjamin, 'Extract from A short History of Photography', in: Mellor David (ed), **Germany: The New Photography 1927-1933**, London, 1978, p.75.

² Struk Janina, **Photographing the Holocaust: interpretations of the evidence**. London, 2004, p. 4-15

אוסף התצלומים של ארכיון 'יד ושם' הוא אחד המאגרים הגדולים בנושא השואה. ארכיון ממוחשב זה שימש לנו בסיס לאיתור רבים מהתצלומים בנושא הגטאות. את חיפושנו אחר החומרים התחלנו שם, ועליהם הוספנו לא מעט תצלומים שנמצאו בארכיוני שואה מרכזיים אחרים, כדוגמת ארכיון מוזיאון השואה בווינגטון (USHMM), ארכיון בית לוחמי הגטאות (GFH), אוספי המכון ההיסטורי היהודי בוורשה (ŻIH), הארכיון הפדראלי המרכזי בקובלנץ (BUNDESARCHIV), ארכיון ייו"א בניו יורק (YIVO) ואחרים.

הראשונים שנרתמו למשימת האיסוף היו הניצולים. כבר בחודשים הראשונים אחרי השחרור הם החלו באיסוף מסמכים, יומנים, עדויות וחומרים מצולמים. חומר צילומי רב נאסף ורוכז בידי הוועדה ההיסטורית המרכזית במינכן עוד במחנות העקורים. אבל גם אם פעלה הוועדה מתוך מוטיבציה חזקה והכרה בדחיפות העניין, לא התאפשר לה ולפעיליה לפקח על רישום המידע ועל הדיוק בפרטים שנמסרו לתיאור החומרים. כשעברו חומרים אלו ואחרים למאגרים בארכיוני השואה שהוקמו ברחבי העולם מאז שנות החמישים, הפכו מקצת האי-דיוקים הללו לנחלת החוקרים והציבור הרחב. אחדים מהתצלומים והסרטים שתיאוריהם שגויים פורסמו שוב ושוב בספרות, בתערוכות ובסרטים, והיו במרוצת השנים לתצלומים איקוניים שהפכו לייצוג סמלי של השואה. כך למשל השתמשו שנים רבות בסרטים שתיעדו את המרד הפולני (אוגוסט 1944) כאילו הם תיעוד מקורי של הלחימה היהודית במרד גטו ורשה שנה קודם לכן.³ דוגמה אחרת היא התצלום המפורסם שהיה לסמל משום ששנים רבות סברו שנראים בו יאנוש קורצ'ק וילדי בית היתומים בדרכם לרכבות הגירוש בוורשה (איו"ש, תצלום מס' 1662/1). רק לפני מספר שנים התברר שאין לתצלום זה קשר כלשהו לקורצ'ק ולגירוש הילדים מוורשה, אלא מדובר בתצלום משנת 1946, אחד מתוך סדרת תצלומים המתעדת קבוצת ילדים ומדריכים שעברו במסלול "הבריחה" בעיירה נאכוד (Nachod) שבצ'כוסלובקיה.⁴

אין נוסחה בדוקה לאיתור אי-דיוקים בנושא הוויזואליה, אבל אפשר למנות כמה אמצעים שיש בהם לסייע באימות הפרטים. "ספרי זיכור", לדוגמה, חשובים לזיהוי הקורבנות ואימות שמותיהם, שכן רבים מספרים אלה שראו אור החל משנות החמישים של המאה העשרים ואילך נכתבו ונערכו בידי אנשי העיירה וקרובי משפחה והם זיהו את המצולמים בהם ונקבו בשמותיהם. מקור מידע נוסף לזיהוי הוא כאמור מאגר "דפי העד" שבהיכל השמות ב'יד ושם', שלפעמים צורפו להם גם תצלומים.

בתהליך הזיהוי והאימות אפשר להיעזר בנתונים שמספקת הסביבה המצולמת: דמויות אנשים, שלטי רחוב וחנויות, מבנים ורחובות, עונת השנה, קרונות רכבת, מדי חיילים או חפצים ומזוודות של יהודים מגורשים, שלעתים אפשר לקרוא את השם והכתובת של בעליהן הרשומים על גבן ('יד ושם', מרכז הצפייה, סרט מס' M40700). דגמי הטלאי וסרטי הזרוע שנשאו יהודים בגטאות השונים נבדלו זה מזה, וגם הם משמשים מקור חשוב לאימות החומרים. כך למשל ניתן לזהות את יהודי אוסטריה וגרמניה שגורשו מזרחה והגיעו לגטו לודז' מצוידים בחפצים ובפריטי ביגוד אופייניים

³ ראו לדוגמה הסרט התיעודי "פני המרד", סרטם של חיים גורי וז'קו ארליך, בית לוחמי הגטאות, 1983.
⁴ איו"ש, 29; 6627/28.

למערב אירופה, והטלאי שנשאו על החזה היה הטלאי האופייני ליהודי גרמניה, סמל מגן דוד ובמרכזו המילה "Jude". יהודי לודז' לעומתם חויבו לתפור טלאי מגן דוד רגיל על החזה ועל גב הבגד העליון.

במציאות המורכבת ורבת-הפנים של השואה, לא פשוט לזהות תצלום על-פי המראה בלבד, אם לא נרשם תיאור של פרטי התצלום. קשה לעתים להבדיל בין תיעוד ויזואלי של פליטים יהודים שגורשו אל גטאות הערים הגדולות ובין תיעוד כזה של יהודים - שאולצו לעבור לגטאות בתוך ערי ועירות מגוריהם, או לזהות את שם המקום הנראה בתצלומים של אקציות ושל מגורשים המובלים אל הרכבות בדרכם למחנות.

מהפכת התקשורת וזמינות החומרים באינטרנט הגבירה את המודעות לבעיית החומרים החזותיים שפרטיהם שגויים ולצורך הדחוף בפתרונה. בשנים האחרונות נעשים ניסיונות ראשוניים להתארגנות לצורך זה. פעילויות של בני הדור השני והשלישי של ניצולי השואה ויוזמות של הניצולים המעטים שעדיין יכולים לתרום מידע ושואפים לשמר ולעדכן אותו, נתנו תנופה להוצאתם לאור מחדש של אלבומי קהילות מעודכנים ולפרסומם של יומנים מקוריים וספרי זיכרונות ורבים מהם מלווים בתצלומים בדוקים ואמינים יותר.

הקמת מוזיאוני שואה בארץ וברחבי העולם ותחקירים חדשים שנערכים בעקבות התערוכות בנושאי שואה תורמים גם הם לבדיקה מחודשת של אוספי התצלומים והסרטים. בתחקירים שבוצעו במסגרת פרויקט הקמת "המוזיאון לתולדות השואה" ביד ושם⁵ ובתצוגת המוזיאון ניתן למצוא לא מעט זיהויים חדשים.⁵ ביניהם קטע יומן חדשות גרמני (wochenschau) אנונימי המתעד קבוצת יהודים מגטו שוולי (Siaulai) שהובלו אור ליום ה-29 ביוני 1941 אל מותם ביער קוז'י (Kužiai).⁶ בקטע סרט מקורי זה שנערך עבור יומן קולנוע נצפית קבוצת גברים יהודים היורדים ממשאות כשבידיהם אתי חפירה. היומן לווה בקריינות בעלת אופי תעמולתי מובהק בו תאר קריין את קטע הסרט במשפט: "יהודים בטלנים נאלצים לעבוד בעבודות חפירה". האירוע שובץ ביומן כקטע חדשותי המופיע בהמשך לתיאור פעילות הצבא הגרמני בעת הפלישה לברית המועצות. אין ביומן זיהוי מדויק של מקום או ציון התאריך בו התרחש האירוע. מאחר שאותם יהודים המופיעים בקטע סרט זה נראים בבירור גם בתצלום יחיד שזוהה בעבר בידי ניצולי שוולי⁷ נלמדו השמות ומהלך האירועים בסרט והוצלבו פרטיהם ליומנו של דר' אהרון פיק, רופא מגטו שוולי.⁸

הם הוצלבו גם לפרטים ב"דפי עד" ביד ושם. בתחקיר הסתבר שקטע סרט זה צולם בידי הגרמנים כשהם מאלצים את קבוצת היהודים לחפור את קברם לפני ואין לו קשר כלשהו לדברי הקריינות בהם נאמר שאותם יהודים עוסקים בעבודות חפירה. זיהוי הדמויות במקרה זה ולימוד העובדות

⁵ראו: דף הבית של 'יד ושם', תת-תערוכה, "לא עוד אלמונים" - אתר המוקדש לנושא זיהויים חדשים בתצלומי התצוגה של המוזיאון:

http://www1.yadvashem.org.il/yv/he/exhibitions/museum_photos/page_4.asp

⁶(מתאריך 16/7/1941) Deutsche Wochenschau Nr. 567/30/1941

⁷ראו בתצלום מס' 3461/1, איו"ש. בתצלום זה הונצחה אותה קבוצת יהודים הנצפים בקטע יומן הקולנוע הגרמני הנ"ל בו עומדים המצולמים סמוך לחומת בית הכלא בשוולי תחת פיקוחם של חיילים גרמנים. ראו נינה שפרינגר-אהרונ', 'מאחורי הקלעים של המוזיאון החדש', ידיעות יד ושם, נובמבר 2005.

⁸דר' אהרון פיק רופא מגטו שוולי שהיה עד לרגעים בהם צילמו הגרמנים את קבוצת היהודים המופיעים בסרט ובתצלום. ביומנו אף מזכיר דר' פיק את שמות האנשים המופיעים בתצלום. ראו: פיק אהרון, רשימות מגיא ההרגה, זיכרונות כתובים בגטו השולאי (ליטא) בשנים תש"ב, תש"ג, תש"ד, תל-אביב, תשנ"ח, עמ' 76.

ההיסטוריות הנוגעות לסיטואציה המצולמת מסייעים לא מעט להרחבת הידע בנושא מדיניות התעמולה האנטישמית הנאצית.

לרבים מכ- 1,100 הגטאות שיש להם ערכים באנציקלופדיה זו לא מצאנו כל תיעוד מצולם. יש לכך כמה סיבות. בראש ובראשונה יש לזכור שלא תמיד אפשרו התנאים לצלם. גרמניה הנאצית שמרה בקפדנות על מערך הפרסום שלה ומאז יולי 1941 הוטל איסור רשמי מוחלט לצלם בגטאות, במחנות ובאתרי הרצח.

גם אם הנסיבות שבהן נמצאו תצלומים מגטאות הן אקראיות למדי, ישנן סיבות ותנאים שהשפיעו על קיומם או אי-קיומם של חומרים מצולמים מגטאות, כמו למשל האזור שבו שכן הגטו או משך הזמן שהיה האזור נתון לכיבוש הנאצי. ככל שהתקדמנו בחיפושינו מזרחה, התמעטו התצלומים המתעדים את הגטאות.

באזורי מזרח פולין, ליטא ולטווייה מעטים מאוד החומרים ומגטאות באזורים שממזרח לבלרוס לא מצאנו כלל תיעוד מצולם. בהונגריה הוקמו גטאות רק אחרי אפריל 1944 והתקיימו רק פרקי זמן קצרים מאוד. מעשרות קהילות יהודיות קטנות בקרפוטרוס ובטרנסילוניה, שיהודיהן רוכזו בגטאות הגדולים שבועות אחדים בלבד ומשם שולחו ישירות למחנה המוות אושוויץ, לא מצאנו תצלומים. עם זאת, נמצאו כמה אוספי תצלומים מאזורים מרכזיים יותר כמו בודפשט.

המסגרת הכרונולוגית של אנציקלופדיה זו כוללת בעיקר את פרק הזמן שמהקמת הגטאות ועד הגירושים למחנות. אבל בבחירת החומרים לא ויתרנו על תצלומים שנראים בהם מאפיינים שלתנאי החיים שנכפו על היהודים בתחילת הכיבוש הגרמני ועד ריכוזם בגטאות. תצלומים מתקופה ראשונה זו חושפים פן ויזואלי שמאפשר לבחון את המפגש הראשון של החייל הגרמני עם יהודי המזרח. יש לציין שבימי הכיבוש הראשונים הרבו חיילים לצלם יהודים. מדובר בחיילים בעלי מצלמות פרטיות והן חיילים מפלוגות ה-PK, פלוגות התעמולה הגרמניות (Propaganda Kompanien).

מדיניות הצילום של הגרמנים ופעילותם של צלמי פלוגות התעמולה

אוספי תצלומים מהגטאות שלא היו מוכרים קודם ונחשפו בשנים האחרונות הגבירו את העניין ההיסטורי הבסיסי בחומרי הוויזואליה של התקופה. לדוגמה, יש ניסיון לברר מי היו הצלמים שצילמו והפיצו תצלומים למרות האיסור. אף ישנה התעניינות בדרכי השימוש בתצלומים במסגרות התעמולה הנאצית ויש עיסוק גם בשאלות מהותיות יותר, כמו למשל באיזו מידה יכולים חומרי ויזואליה לשמש מדד לבחינת איתותיה של גרמניה הנאצית בשאלת פתרון השאלה היהודית.

מדיניות המשטר הנאצי בנושא חופש הצילום נקבעה עוד לפני הפלישה לפולין. מאז עליית הנאצים לשלטון ב-1933 שלטה בעיתונות ובמערך ההסברה הגרמני לשכת העיתונות הממשלתית, בפיקוח משרד התעמולה הגרמני

RMVP (Reichsministerium fuer Volksaufklaerung und Propaganda), בראשותו של שר

התעמולה יוזף גבלס (Joseph Goebbles). צנזורה קפדנית הוטלה גם על צלמי העיתונות הזרה ועל כל

חומרי הצילום שהוציאו אל מחוץ לגבולות גרמניה.⁹

⁹ לדוגמה, ניתן להזכיר את סיפור החזרתו של Jaime Jaramillio Arango שגריר קולומביה בגרמניה שהגיע לברלין ימים ספורים לפני ליל

בארכיוני שואה רבים שמורים תצלומים וסרטים מאזורי הכיבוש הגרמני, ובהם גם תצלומים המתעדים את הגטאות. רבים מן התצלומים צולמו בידי צלמים רשמיים בחסות משרד התעמולה של הרייך.¹⁰ תצלומים אחרים צולמו בידי חיילים גרמנים ואזרחים בעלי מצלמות פרטיות. אבל לא רק הנאצים ומשתפי הפעולה שלהם צילמו בגטאות. היו חיילים ואזרחים גרמנים שצילמו יהודים בגטאות מתוך אמפתיה ולא בהכרח מנקודת מבט אנטישמית. היו צלמים יהודים שפעלו בחסות היודנרט, והיו גם יהודים יחידים בעלי מצלמות שסיכנו את חייהם וצילמו בסתר.

עם פרוץ המלחמה, בספטמבר 1939, הוטל על חיילי פלוגות התעמולה לאסוף חומרי חדשות מאזורי הלחימה ולשלוח חומרים מצולמים ודיווחים מהחזית למשרד התעמולה בברלין, לצורך פרסום בעיתונות ובאמצעי התעמולה הגרמניים הרשמיים. ב-2 באוקטובר 1939 הוציא משרד התעמולה בברלין הוראה רשמית ליחידותיו בחזית: "יש להשיג מוורשה ומכל השטחים שנכבשו, חומרים מצולמים המציגים טיפוסי יהודים מכל הסוגים ובכמות גדולה מהכמות שהושגה עד כה. רצוי תצלומי דיוקן וכן יהודים בעבודה. מטרתו של החומר הזה לחזק את ההסברה האנטי-יהודית שלנו בארץ ובעולם".¹¹ במסגרת זו פורסמו החומרים בפולין ובגרמניה בשידורי רדיו, ביומני חדשות ובעיתונים ונשאו בדרך כלל אופי תעמולתי אנטישמי בוטה. הצלמים של פלוגות התעמולה של הוורמכט היו הראשונים שהגיעו לערים הכבושות ותיעדו יהודים. לא הייתה מחלקה מיוחדת שתפקידה היה לתעד יהודים.

עד סוף שנת 1940 כבר הוקמו בפולין אחדים מהגטאות הגדולים. גטו לודז' הוקם במאי 1940 ובנובמבר 1940 נסגרו החומות סביב גטו ורשה. העיתונות הגרמנית בפולין דיווחה על סגירת היהודים באזורים נפרדים בכתבות מלוות בתצלומים. בגרמניה דיווחה על כך העיתונות באופן חלקי בלבד ולא צירפה לידיעות תצלומים רבים מהגטאות. השבועון העיקרי שייחד לנושא מאמרי תעמולה מפורטים מלווים בתצלומים היה העיתון הנאצי האנטישמי *Der Stuermer*. חומרי ויזואליה אנטישמיים שימשו את התעמולה הגרמנית גם בתערוכות ובסרטי תעמולה כדוגמת "היהודי הנצחי" ו"היהודי זיס", ואלה נועדו בשלב זה לבנות את הדמות השטנית של היהודי בעיניה של דעת הקהל הגרמנית.

כלי ויזואלי חשוב ששירת את רשויות התעמולה הנאצית אחרי הפלישה לפולין היו יומני החדשות הגרמניים (*Wochenschau*), ויומני הקולנוע הדו חודשיים הללו היו למאגר המוסרט הגדול ביותר של תיעוד שצולם לאורך כל התקופה הנאצית. התיעוד שביומנים נערך והופק בפיקוחו הישיר של יוזף גבלס ושימש חומר תעמולה יעיל. את חומרי הגלם ליומני החדשות צילמו בעבור משרד התעמולה בברלין הצלמים של פלוגות התעמולה. נראה כי מאז פרוץ המלחמה ועד בידוד היהודים

הבדולה נובמבר 1938 ועמד לקבל כתב מינוי כשגריר ארצו בברלין. הוא הוחזר לקולומביה, אחר שבימים הראשונים להגעתו, צילם מודעות וכתובות אנטישמיות, במצלמה פרטית, ברחובות ברלין, זאת ללא אישור. ראו:

Berliner Zeitung, 9.11.1998. Hermann Simon, NEUE QUELLEN ZUM NOVEMBERPOGROM IN BERLIN, Kolumbianische Gesandte fotografierten die barbarischen Handlungen

¹⁰ בארכיון המרכזי של הבונדסארכיב בקובלנץ נותרו כיום כמיליון והצי תשלילי תצלומים מאוספי פלוגות התעמולה. כמו כן נמצא שם אוסף סרטי יומני החדשות הגרמניים מהשנים 1933-1945. ביומני חדשות דו חודשיים אלה נערכו בדרך כלל כעשרים דקות עד מחצית השעה של חומרי חדשות.

¹¹ ראו: עוזיאל דניאל, גייסות התעמולה של הוורמכט והיהודים, יד ושם – קובץ מחקרים, כ"ט (תשס"א), עמ' 28
Propagandaweisung des Reichspropagandaministers für den 2/10/39, 1/10/39, BA-MA, RW4/241/1, Teil I.

בגטאות בפולין היה העיסוק ביהודים ביומני החדשות מועט ביותר. רק בשבוע השני והרביעי של המלחמה מופיעות בפעם הראשונה "דמויות יהודים בגטו הפולני" או "יהודים העוסקים בעבודות כפיים בפולין". ביומן מינואר 1941 אפשר ללמוד רק ברמז על המתרחש בפולין. ברחובות העיר ורשה נראים על קרונות רכבת וחלונות ראוה שלטים המכריזים: "ליהודים בלבד". תיאורי המראות מגטו ורשה מופיעים כבדרך אגב בלבד (Bundesarchiv, Deutsche Wochenschau 538/1940, הוקרן ב-28 בדצמבר 1940).

גם לאחר הפלישה לברית-המועצות מופיע הנושא היהודי בכמה יומני חדשות מאמצע יולי-ראשית אוגוסט ועד אוקטובר, במתכונת תעמולתית המציגה את היהודים כמשתפי פעולה עם הקומוניסטים. מאוקטובר 1941 ועד סוף המלחמה אין ביומנים זכר לגורל היהודים. התקשורת הגרמנית דאגה להסתיר את הפעולות נגדם.¹²

לפלוגות התעמולה הגרמניות היה עם זאת תפקיד חשוב הן בהסתת האוכלוסייה המקומית נגד היהודים הן בתיעוד היהודים באזורים שנכבשו מידי הסובייטים. צלמים וצוותי הסרטה נכנסו לערים ולעיירות בראש הכוחות הפולשים ותיעדו את הפוגרומים ואת מעשי הרצח ההמוניים שעשתה האוכלוסייה המקומית ביהודים – מעשי נקם ורצח שנעשו במידה רבה בהשראת ההסתה שהפיץ מערך התעמולה הגרמני. ממסלול האינזאצגרופן C לדוגמה יש תיעוד מצולם של האירועים האלימים שהתחוללו בלבוב (Lwow), בטרנופול (Tarnopol) – בסמבור (Sambor) דוברומיל (Dubromil) וכן של האירועים בז'יטומיר (Zhitomir) וביסיונובקה (Jasionowka).¹³ מלבוב ומז'יטומיר נותרו גם קטעי סרט קצרים.¹⁴

ממעשי הרצח ההמוניים של האינזאצגרופן (Einsatzgruppen) לא נשאר כמעט תצלומים. המראות האחרונים שתיעדו צלמי התעמולה הם ערמות של חפצי הנרצחים שנותרו בשטח אחר שהופשטו הקורבנות מבגדיהם.¹⁵

¹² Bundesarchiv, Koblenz, 1984 Bucher, Peter.ed., Wochenschauen und Dokumentarfilme Filmarchiv 1895 - 1950, im Bundesarchiv:UFA Tonwoche- 471/38/1939 14 Sep 1939; 472/39/1939 20 Sep 1939; 474/41/1939 4 Oct 1939

Deutsche Wochenschau - 538/1940 28 Dec 1940; 558/21/1941 14 May 1941; 566/29/1941 9 July 1941; 567/30/1941 16 July 1941; 570/33/1941 6 August 1941

על מדיניות התעמולה הגרמנית בנושא היהודי ראו:

Bankier David, "The use of Antisemitism in Nazi wartime Propaganda" in: Michael Berenbaum and Peck Abraham J (eds.), **The Holocaust and History**, Washington, 1998, pp. 41-43; Bankier David and Gutman Israel, **Nazi Europe and the Final Solution; Signaling the Final Solution to the German People**, Jerusalem 2003, pp.15-39.

¹³ "איו"ש אוסף תצלומים מס' 5628.

¹⁴ קטעי סרט מקורי מלבוב ומז'יטומיר בארכיוני המקור:

PAEDAGOGISCHES INSTITUT DER STADT NUERNBERG -Lvov
1945-Zitomir -POLAR FILM, Europa in Flammen - Teil 3 – 1941

תצלומים – ראו:

Klee Ernst, **The Good Old days: The Holocaust as seen by its perpetrators and bystanders**, London, 1991, pp. 108-111.

¹⁵ ראו אוסף תצלומים מבאבי יאר (Babi Yar) בקטלוג תערוכה על פשעי הוורמכט: Hamburger Instituts fuer Sozialforschung,

גם אם צולמו מעשי הרצח האלה, אין התצלומים מתויקים באוספי פלוגות התעמולה שבארכיונים. פעולות רצח אחדות בלבד צולמו בסתר; חיילים בעלי מצלמות פרטיות שנקלעו לאתר ההרג באקראי צילמו בחשאי למרות האיסור, וכך נשתמרו לדוגמא קטע סרט יחיד מסוגו מליפאיה

¹⁶(Liepaja) ותצלומים מאתר הרצח של יהודי וילנה בפונאר ¹⁷(Ponary Paneriai)

לאחר הפלישה לברית-המועצות הלכה ופסקה בהדרגה פעילות משרד הרייך לענייני תעמולה בהפקת סרטי תעמולה אנטישמיים. מעתה נעשו ניסיונות להפיק סרטים שמגמתם לייפות ולהבליט את החיים ה"טובים" של היהודים בגטאות. יותר משמונים דקות של חומרי גלם לסרט תעמולה על גטו ורשה שמורים היום בארכיונים ¹⁸. צוות הסרטה גרמני צילם אותם לכל אורך מאי 1942 ובתחילת יוני. צוות ההסרטה צילם מצד אחד מראות של עוני, הזנחה ורעב, ילדים וקבצנים וגוויות מוטלות ברחובות הגטו, ומצד שני צילם מראות של עושר וחיים הטובים בגטו: בתים מפוארים, נשים לבושות בהידור וחנויות ובתי קפה מלאי כל טוב. סצנות רבות בסרט בוימו (סצנות בית המרחץ, התפילה, בתי הקפה, המגורים ועוד). אבל למרות כל זאת יש בסרט גם קטעים המשקפים את המציאות בגטו, ביחוד אלה מהם שצולמו ברחובותיו. ההסרטה הופסקה אחרי יוני 1942, שבועות אחדים לפני תחילת האקציה הגדולה בגטו ורשה.

באוגוסט-ספטמבר 1944, בשעה שגרמניה הנאצית כבר נחלה מפלות בכל החזיתות ובמערב כבר נודע על השמדת היהודים, ניסו הגרמנים לשוב אל מדיניות ההטעיה ולהפיק סרט תעמולה בגטו טרזיינשטט. הסרט *Theresienstadt – Ein Documentarfilm aus Dem Judischen Siedlungsgebiet* ("טרזיינשטט: סרט דוקומנטרי מאזור ההתיישבות היהודית") הגרסה המקורית של הסרט הידוע היום בשם *Der fuehrer Schenckt den Juden eine Stadt* ("הפירר נותן ליהודים עיר במתנה") ¹⁹ הופק כדי להציג לפני העולם הרחב והארגונים הבין-לאומיים תמונה כוזבת של גטו טרזיינשטט כגטו מושלם, עיר של נופש ובילויים: זקנים משחקים שח, נשים וגברים עוסקים באתלטיקה ובספורט, מקהלת ילדים מופיעה באופרת הילדים "ברונדיבר" (*Brundibar*), והתושבים נהנים ממבחר של מופעי תאטרון, הרצאות, קונצרטים וכיוצא באלה פעילויות. הסרט בנוי מסצנות הסוקרות את סדרי החיים בגטו. הניצבים בסרט היו תושבי הגטו – ורובם ככולם נספו באושוויץ זמן קצר אחרי סיום ההסרטה

Verbrechen der Wehrmacht Dimensionen Vernichtungskrieges 1941-1944, Hamburg, (Ausstellungskatalog) 2002. , pp 164-165.

¹⁶ מרכז הצפייה ביד ושם; V-44 Bundesarchiv-Filmarchiv Nr. 11780.

¹⁷ PO GENERAL 71, YIVO

¹⁸ יד ושם, מרכז הצפייה, V-2135; V-259,

¹⁹ יד ושם, מרכז הצפייה, V-407

צילום בגטאות בידי שוטרים, חיילים ואזרחים גרמנים בעלי מצלמות פרטיות

כמעט לכל אורך הדרך פעלו בשטח גם חיילים ואזרחים גרמנים בעלי מצלמות פרטיות ותיעדו את היחס ליהודים בתצלומים ובסרטים, בלא כל פיקוח. רבים מהם נכנסו לגטאות עצמם, ביחוד לגטאות הגדולים, כמו לדוגמא גטו ורשה. ליד ורשה הוקמו בסיסים רבים של הצבא הגרמני וחיילים רבים עשו בה את חופשותיהם. רבים מהם נהגו לסייר בבית העלמין היהודי בוורשה ולצלם את העגלות עמוסות הגופות ואת הקבורה ההמונית בבית הקברות. רק כשהבחינו השלטונות הגרמניים בנזק שעשוי להיגרם מחשיפת המקום לביקורים, נאסר על החיילים לסייר שם ובבית הקברות היהודי בוורשה הוצב שלט האוסר כניסה וצילום.²⁰

חיילים ואזרחים גרמנים שצילמו בגטאות היו מצוידים בדרך כלל גם בשלל סטריאוטיפים אנטישמיים בוטים שהטביעה בהם האינדוקטרינציה הנאצית. חייל גרמני מן השורה ראה ביהודי בן גזע נחות. האידאולוגיה הנאצית הצליחה להטמיע בו את תפיסת עליונותו של בן הגזע הארי. יחסם של החיילים אל היהודים נחשף באופן שבו העמידו (ביימו) את היהודי בתצלומיהם וכן בתיאורים שצירפו לתצלומים ובמכתבים ששלחו לחברים ובני משפחה בגרמניה.

בחודשים הראשונים לפלישה לפולין הרבו חיילים מן השורה לצלם מראות של השפלת יהודים – גזיזת פאות וזקנים של גברים ונערים; יהודים ברחוב ועל בגדיהם סרט שרוול או טלאי; בתי כנסת עולים בלהבות; בתי עסק של יהודים מסומנים; יהודים בעבודת כפייה. לאחר שהוכנסו היהודים לגטאות, הרבו החיילים לצלם דמויות של יהודים, מראות רחובות עמוסי תושבים ופליטים, קבצנים וילדים רעבים החיים ברחובות וגם את הגדרות ואת החומות, את השערים שהוצבו בהם שוטרים פולנים, יהודים וגרמנים לפיקוח על הכניסה לגטו והיציאה ממנו ואת שלטי האיסור הרבים שנקבעו סמוך לשערים והגדירו את האזור היהודי מקום נגוע בטיפוס ואסרו את הכניסה אליו.

בתחילה לא חל כל איסור על הצילום. יתרה מזאת, כחודש אחר פרוץ המלחמה, ב-2 באוקטובר 1939, אף ניתן עידוד רשמי לצילום בשטחי הכיבוש וחיילים התבקשו לצלם חומרים המתעדים טיפוסים של יהודים (Judentypen), "כדי לחזק את ההסברה האנטי-יהודית בארץ ובעולם". רק אחר הפלישה לברית-המועצות, כשנודע למפקדים שחיילים מצלמים רציחות באקציות החיסול ומפיצים את תצלומיהם, יצאה פקודה רשמית מטעם הגנרל אוטו וולר (Otto Woehler), מפקד הארמיה ה-11, וב-22 ביולי 1941 יצא צו האוסר איסור מוחלט לצלם אירועים ופעילות בכל תחומי השליטה הנאצית, לרבות בגטאות ובאתרי רצח. בהמשך יצאו פקודות איסור נוספות מטעם ריינהרד היידריך (Reinhard Heydrich), ראש המשרד הראשי לביטחון הרייך (RSHA) ומטעם ראש הס"ס היינריך הימלר (Heinrich Himmler).

²⁰ בית העלמין היהודי בוורשה, ברח' אוקופובה היה אחד ממוקדי התיור המקובלים, שם נהגו החיילים לסייר וגם לצלם. ביומנים בתצלומים ובסרטים של התקופה יש ביטוי לכך. צלמים תיעדו את העגלות עמוסות הגופות ואת הקבורה ההמונית בשטח בית העלמין. רק כאשר הבחינו השלטונות הגרמניים בנזק העשוי להיגרם מחשיפת המקום לביקורים, נאסרו הסיורים על החיילים ובבית הקברות היהודי בוורשה הוצב שלט האוסר כניסה וצילום, בפקודה ראו בנושא: רינגלבלום עמנואל, *יומן ורשימות מתקופת המלחמה: גטו ורשה ספטמבר 1939-דצמבר 1942*, כרך א', תשנ"ג, עמ' 358;

במכתב של הגנרל אוטו וולר הודגש :

אין לצלם תצלומי תועבה מסוג זה, ואין לדווח או לכתוב עליהם במכתבים לעורף. צילום ודיווח על אירועים כאלה הם בבחינת זלזול בהגינות ובמשמעת הצבא, והעבריינים ייענשו בחומרה רבה. יש להחרים את כל התצלומים והדוחות על פעילות קיצונית זו וגם את הנגיבים ולשלוח אותם אל יחידת הביון הנגדי (IC) של הצבא בצירוף שמו של המפיק והמפיץ. מתחת לכבודו של חייל גרמני לצפות באירועים אלו מתוך סקרנות (תעודת נירנברג, NOKW-2523).²¹

במכתבו הוסיף הגנרל וולר פסקה בעניין החובה להחרים את התצלומים שצילמו חיילים לפני הפקודה. ספק רב אם אכן נעשה מבצע לאיסוף או החרמת תצלומים בעקבות הפקודה. בעת פרסום הצו נהגו חיילים ששירתו באזורי הכיבוש לצלם כמעשה שבשגרה. רבים מהם אף הספיקו להפיץ את התצלומים בקרב חברים ובני משפחה. היו גם חיילים ואזרחים שנכנסו לגטאות ללא היתר והמשיכו לצלם ולתעד יהודים ומעשי רצח גם אחרי פרסום צווי האיסור הרשמיים.

אוספי תצלומים רבים וגם סרטים אחדים של חיילים, שוטרים ואזרחים גרמנים שמורים היום בארכיונים ובמוזיאונים של השואה. את רובם צילמו חיילים גרמנים בעלי דעות אנטישמיות סטראוטיפיות, אך היו בהם גם אחדים שראו את המתרחש בגטאות מתוך אמפתיה ליהודים. בדרך כלל הם אלה שפרסמו את אוספי התצלומים שלהם כמה עשרות שנים אחרי המלחמה או שמכריהם חשפו אותם אחרי מותם. אוספים אלה פורסמו אמנם באיחור ורק שנים ארוכות אחרי המלחמה נודע עליהם, אבל בלעדיהם לא היה בידינו אלא תיעוד חזותי דל ביותר של גטאות מזרח אירופה.

באנציקלופדיה זו מובאים לא מעט תצלומים מתוך אוספי החיילים שצילמו בגטאות במצלמות פרטיות. גטו ורשה, הגטו המאוכלס והצפוף מכולם, הוא גם גטו עשיר בתיעוד חזותי. וילי גיאורג (Willy Georg), צלם לפי מקצועו, היה חייל מן השורה ששימש טכנאי רדיו ביחידה שהוצבה בוורשה. גיאורג קיבל ממפקדו הישיר אישור להיכנס לגטו הסגור ולצלם את המתרחש מאחורי החומות. באחד הימים בחודש יוני 1941 נכנס לגטו בעזרת אישור כניסה שסיפק לו מפקדו. אחרי שהספיק לצלם ארבעה סרטי צילום, תפסו אותו אנשי משטרה גרמנים. מצלמתו הוחרמה, אבל ארבעת הסרטים נשארו בכיסו. רק בראשית שנות התשעים פרסם את אוסף תצלומיו. הוא תיעד בעיקר מראות רחוב: העוני ברחובות, אמהות וילדים, נשים וזקנים, מוכר העיתונים היחף, קבצנים ודרי רחוב, המגיבים לעתים בחיוך למצלמתו. ניכר בתצלומיו שהם מעשה ידיו של צלם מקצועי ויש בהם מידה רבה של אמפתיה למצולמים היהודים ברחובות הגטו.

היינריך (היינץ) יוסט (Heinrich Heinz Joest), סמל ששירת במחנה סמוך לוורשה, ביקר בה ב-19 בספטמבר 1941. יוסט סיפר שפעמים רבות ראה גוויות מוטלות על-יד חומת הגטו, ולכן היה סקרן לראות את הנעשה בתוך הגטו. מתוך סקרנות הוא נכנס אפוא בלי אישור לסיור פרטי בגטו

Milton Sybil, 'The Camera as Weapon: Documentary Photography and the Holocaust', **Simon Wiesenthal Center**

²¹ **Annual 1** (1984), pp. 45-68.

וצילם כ-140 תצלומים, אף שידע על האיסור לצלם. יוסט שם לב לפרטים; הוא צילם את רחובות הגטו ההומים מאדם – רוכלים, קבצנים, ילדים – וצילם גם תצלומים רבים של גוויות ושל קבורה, בעיקר בבית הקברות של ורשה.

הסתובבתי ברחובות בלי קושי, שוטטתי ברחובות שמאחורי החומות וצילמתי מה שראיתי. עד אז לא ידעתי דבר על המתרחש שם, בין חומות הגטו... ברחובות ראיתי אנשים שמכרו תפוחי אדמה, שום או כרפס. הגוועים ברעב לא ביקשו ממני אוכל, מכיוון שהייתי לבוש במדי חייל גרמני. הם שכבו ליד הבתים יחד עם המתים, שאיש לא שם לבו אליהם עוד. יהודים מעטים עוד היו לבושים היטב, והיה קשה להאמין שגם הם היו תושבי הגטו. במשך היום הובילו את המתים בעגלות ברחובות. צילמתי הרבה קברי אחים שהיו בכל מיני מקומות בגטו. על הגוויות שפכו סיד...²²

גם חייל הוורמכט ג'ו היידקר (Joe Heydecker), חייל אנטי-נאצי שגויס ליחידת התעמולה הגרמנית PK 689 ועבד במעבדות הצילום של יחידתו, תיעד את יהודי גטו ורשה באוסף גדול של תצלומים שיש בהם מידה רבה של אמפתיה למצולמים. בתצלומיו נראים רחובות גטו ורשה בחורף 1941, ובהם בעיקר דמויות של נשים, ילדים וגברים, מראות רחוב של עוני, קבצנים ורוכלים, שוטרים יהודים וגרמנים סמוך לכניסות ולחומות הגטו. לאחר שעזב את גרמניה והתגורר בברזיל, פרסם בסוף שנות השבעים את אוסף התצלומים שלו:

צילמתי על דעת עצמי, וקיבלתי עלי את הסיכון שהיה כרוך בכך, למרבה המזל, בלי שכל גורם רשמי ידע על כך. הרגשתי שאני נקרע בו בזמן בין רגשות של בושה, שנאה וחוסר אונים... צילמתי כדי שלא לתת לבושה להישכח. כדי לשמור את הזעקה שרציתי להביע ולהשמיעה לעולם...²³

תצלומיו של היידקר רגישים ומעוררי הזדהות ויש בהם ביטוי לכוונתו לתעד את המראות למען ההיסטוריה והדורות הבאים. כמה מחוקרי הוויזואליה של השואה, כמו סיביל מילטון (Sybil Milton) לדוגמה, משווים את תצלומיו לחומרים שהשאירו אחריהם צלמים יהודים בני הזמן. חיילים צילמו גם בגטאות הקטנים. הקצין הגרמני מקס קירנברגר (Max Kirenberger) תיעד במצלמתו הפרטית ב-1940-1941 את הנעשה ב-Rzeszew ובאיזביצה לובלסקי (Izbica Lubelski), כיום שמורים התצלומים בארכיון המוזיאון ההיסטורי הגרמני בברלין (Deutsche Historische Museum).

²² יוסט היינץ, מייס יצחק (עורך), יום בגטו ורשה, טיול יום הולדת בגיהנום, ירושלים, 1988

ראו גם: Schwarberg, Günther (ed.), *In the Ghetto of Warsaw, Heinrich Joest's Photographs*, Gettlingen, 2001

²³ Heydecker Joe J, 'Photographing behind the Warsaw Ghetto wall, 1941', *Holocaust and Genocide Studies* 1(1)

(1986), pp. 63-77, on p. 72.

חייל ורמכט אוסטרי, הוברט פוך (Hubert Pfoch), שהיה עד ב-22 באוגוסט 1942 לאקציית גירוש קשה בעיירה שדליצה (Siedlce), צילם במצלמתו הפרטית את האירועים שראה סמוך למסילת הרכבת בשעה שיהודי העיר והסביבה הועלו באלימות לרכבות משא בדרך למחנה ההשמדה טרבלינקה. ביומנו האישי תיאר את הנסיבות בהן צילם: "רכבת המשא בקרבת משאית, רציף ארוך, מסות של אנשים, יהודי המזרח, מורעבים, לבושי בלויים. הם לא קבלו מזון או מים זה יומיים. משאיות מלוות במשטרה יהודית מגיעות לעתים קרובות לפנות את גופות המתים. מראות נוראיים וברוטאליים כאשר יהודים מועמסים על רכבות משא לבהמות... דוחקים 180 איש לכל קרון, הורים לקרון אחד, ילדים לקרון שני, לא אכפת להם כלל כיצד הם מפרידים משפחות... כשיצאה סופסוף הרכבת את התחנה היו מוטלים לאורך המסילה לפחות חמישים גופות של נשים, גברים וילדים, מקצתם עירומים לגמרי... בצער ובמירב הזהירות צילמתי מראות שנתגלו בקרבתנו, רק ארבע תצלומים. לא ניתן היה לצלם יותר."²⁴

בראשית שנות השישים נמסר ליד ושם' אלבום תצלומים מקורי ובו 22 דפי תצלומים ערוכים, שעל כמה מהם רשומים בכתב יד הסברים ותיאורים בשפה הגרמנית.²⁵ עד כה לא נודעה זהותו של הצלם. על-פי המשוער, זהו אלבומו הפרטי של איש משטרה גרמני שצילם בעת שרותו הצבאי בפולין מראות מחיי היהודים ברדום ובעיירה שידלובייץ (Szydłowiec) הסמוכה במחוז קיילצה. תחת הכותרת "אומללות היהודים" (Judenelend), ערך הצלם באלבום זה בצד זה תצלומי רחובות ודמויות של יהודים, מראות של פליטים שמצאו קורת גג בבית הכנסת, תצלומים רבים ממהלך אקציית גירוש קשה, בחודשים אוגוסט-ספטמבר 1942 וכן שוד רכוש יהודי.²⁶ בתחילה תיעד את הוויית החיים של היהודים מתוך סקרנות ועניין בצילום דמויות ומראות הרחוב. אחר שראה את מצבם ואת תנאי חייהם חל בו שינוי המתבטא היטב הן בתוכן הכתוביות המלוות את התצלומים והן במראות הקשים של הגירוש ושוד הרכוש.

הוגו ייגר (Hugo Jaeger) אחד מצלמיו הרשמיים של אדולף היטלר שזהותו נחשפה רק בשנת 2009 צילם בעיקר בין השנים 1936-1943. ייגר תיעד את היטלר במהלך שנים אלה בתצלומי צבע מלאי הדר; במפגשים, אירועים ציבוריים, במפגנים ותהלוכות ובפגישות פרטיות. כ-2000 שקפים נותרו מתצלומיו, ביניהם ניתן למצוא כמה עשרות תצלומי צבע משנת 1941 בהם מתועדים יהודים בגטאות. בשרותו הצבאי סופח הוגו ייגר ליחידת התעמולה PK621 ותיעד יהודים בגטו ורשה (תצלומים יחידים) ובגטו קוטנו (Kutno). ייגר נתן ביטוי לתנאי המחיה הקשים של היהודים שגורשו אל שטח בית החרושת לסוכר קונסטנצה (Konstanz), שם חיו ברובם במבנים מאולתרים תחת כיפת השמיים. בתצלומיו מונצחים מראות הגטו, ילדים וזקנים וגם נשים יהודיות צעירות נאות מראה.²⁷

²⁴ Pfoch Hubert, Vienna. Diary excerpts were published in: Milton Sybil and Markon Genya (Eds.), **Photography and the Holocaust**. Jerusalem, 1999, p.30.

²⁵ איו"ש, Fa-76

²⁶ Gutterman Bella and Springer-Aharoni Nina (Eds.), **The End!, Das Ende! Radom and Szydłowiec Through the Eyes of a German Photographer**, Jerusalem, 2013

²⁷ אוסף תצלומי צבע של הוגו ייגר - ראו איו"ש אוסף 7514. שם גם אוסף התצלומי ש/ל שצילם בגטו קוטנו - אוסף 7265

מקור נוסף לחומרי ויזואליה הם גרמנים אנשי המגזר הפרטי בגרמניה שבאו לגטו לרגל עסקיהם. רודולף בולמן (Rudolf Bohlmann), יועץ תעשייתי עצמאי, צילם בגטו ורשה קטעי סרט. במרס 1942 הוא הורשה לבקר בגטו. בזיכרונותיו כתב:

קיבלתי מהמושל אישור מיוחד לבקר בגטו והרשאה לצלם שם. התלווה אלי מישהו בלבוש אזרחי שהכיר את הגטו. בזמן הצילום הייתי זהיר, מכיוון שחששתי מתגובות היהודים. נמנעתי מלצלם מראות נוראיים, בעיקר את העברת הגוויות העירומות. המתים של אותו היום היו מונחים ? בצדי הרחוב כמו פסולת, וכך הם נאספו. הסרט לא הכיל את המראות הקשים. בביקור של שעתיים בגטו לא יכולתי לצלם את הכל...²⁸

הצלמים אלברט קוזיאן (Albert Cusian) וארהרד יוזף קנובלוך (Erhard Josef Knobloch), ששירתו בצוותי הצילום של פלוגת התעמולה PK 689, צילמו באביב 1941 בגטו ורשה. אוסף של 720 תצלומים שצילמו שמור היום בבונדסארכיב בקובלנץ (איו"ש אוסף 3955). האוסף מציג את הגטו היהודי כמקום פעיל ומאורגן ונותן ביטוי למגוון המסגרות של חיי היום-יום של כחצי מיליון יהודי ורשה שרוכזו בגבולותיו המצומצמים.²⁹

אוסף אחר, יחיד מסוגו, מתעד את חיסול גטו ורשה ואת ימי המרד. האוסף צולם ביזמתו של הגנרל יורגן שטרופ (Juergen Stroop) שפיקד על דיכוי המרד בגטו ורשה (19 באפריל עד 16 במאי 1943) בידי צלמים של פלוגות התעמולה שהתלוו אל חיילי הסי"ס והוורמכט ואל פלוגות הסי"ד. ביותר ממאה תצלומים שצירף הגנרל יורגן שטרופ לדוח שהגיש לממונים עליו תחת הכותרת "הרובע היהודי בוורשה אינו קיים עוד!" (*Es gibt keinen Judischen Wohnbezirk in Warschau*). תצלומים אלו שימשו את התובעים במשפטי נירנברג ובמשפטים נוספים של פושעים נאצים. רבים מהם הפכו במרוצת השנים לתצלומים איקוניים של השואה, כמו תצלום הילד מגטו ורשה שידיו מורמות והוא מובל לגירוש תחת משמר אחרי שהוצא עם בני משפחתו מן הבונקרים.

גם אנשי מינהל גרמני בגטאות צילמו בנסיבות שונות. במוזאון היהודי בפרנקפורט שמור היום אוסף של יותר מ-400 שקפים, תצלומי צבע יוצאי דופן מגטו לודז', שנמצאו באקראי בשנת 1987 בבית ממכר עתיקות בווינה. צלם האוסף, ולטר גנווין (Walter Genewein), שבתפקידו הרשמי שימש הממונה על מחלקת הכספים בגטו לודז', היה צלם חובב וקיבל עליו תפקיד של צלם מתעד לצורך הכנת תערוכה בנושא יהודי הגטו שתכנן ראש מינהל הגטו הנס ביבוב (Hans Biebow).³⁰ אמנם התערוכה לא הוקמה בסופו של דבר, אבל גנווין המשיך לצלם ותיעד את גטו לודז' דרך עדשת

²⁸ זיכרונותיו של רודולף בולמן (לא פורסמו), באדיבות אגנהרד טייכמן (Teichmann Eginhard), גרמניה, ראו הסרט במרכז הצפייה, יד ושם V-1590.

²⁹ Ulrich Keller (Ed.), *The Warsaw Ghetto in Photographs*, New York, 1982.

³⁰ Loewy Hanno, "'Without masks': Jews through the Lens of 'German Photography' 1933-1945", in Honnef Kalas, Sachsse Rolf and Thomas Karin (Eds.), *German Photography 1870-1970: Power of a Medium*, Cologne, 1997, pp. 104-105.

המצלמה של איש מינהל הכספים הגרמני בגטו עד הימים האחרונים של חיסול הגטו באוגוסט 1944.

31

בגרמניה גם פעלו מוסדות מחקר שביקשו לתעד יהודים בגטאות על-פי המתכונת הרצויה למדיניות התעמולה הגרמנית. אחד המוסדות הללו היה "המכון לחקר השאלה היהודית" (Institut zur Erforschung der Judenfrage), שהוקם בפרנקפורט "ושימר בין השאר תעודות ומסמכים לצורך שימוש בתערוכות ובפרסומי תעמולה. המכון נחנך בחודש מרץ 1941, ביוזמת אידיאולוג המפלגה הנאצית אלפרד רוזנברג (Alfred Rosenberg), במטרה לתת צביון מדעי לחקר "השאלה היהודית" על היבטיה השונים ונעזר ב"מטה מבצע רוזנברג" ה- ERR (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg), שבין שאר משימותיו החריס אוצרות תרבות, ספרות ואומנות בארצות הכבושות ואסף ספרים עתיקים, תשמישי קדושה ופריטים שהיה בהם לתרום למחקר המגמתי על תולדות העם היהודי והיהדות לצורך שימוש בתערוכות ופרסומים. לא ידוע הרבה על אוספי התצלומים שהחזיק המכון. בין אוספי הרכוש היהודי המוחרם שהוחזר עם תום המלחמה לארכיונים ולמוסדות יהודיים נמצאו גם תצלומים שהם כיום חלק מאוספי ארכיון יו"א בניו יורק ביניהם סדרה של יותר משלושים תצלומים מסלוניקי שצולמו בספטמבר 1941.³² האוסף מתעד דמויות של יהודים – נשים, ילדים, רבנים בלבוש מסורתי – שצולמו על רקע עזובה ברובע יהודי עני למראה בפרוור העיר. הצלם נשלח לסלוניקי מטעם המכון לחקר השאלה היהודית והחותמת הרשמית של המכון מוטבעת על גב התצלומים.

צלמים יהודים בגטאות

קורפוס תיעוד נוסף מתבסס על עבודתם של קומץ צלמים יהודים שצילמו בסתר את תנאי החיים בגטאות. מקצת התמונות הללו נשמרו בזכות ארכיוני מחתרת יהודיים שאספו חומרי תיעוד מתוך ההכרה בחשיבותם להיסטוריונים בעתיד ובצורך למסור את המידע לדורות הבאים. חומרים מצולמים מן הגטאות נשמרו גם באוספים של חנויות צילום שהכינו אלבומים ואוספי תצלומים מוזמנים לגופי מינהל בגטו כמו היודנרטים וגם למשפחות יהודיות בעלות אמצעים.

נחום גזיוויץ (Gryzwiec), אחד משני הצעירים שהטמינו את ארכיון "עונג שבת" של גטו ורשה, כתב בצוואתו שעות אחדות לפני שנתפס במחבוא ב-3 באוגוסט 1942:

על אחת גאה אני, כי בימי הזוועה הגדולה ביותר סיכנתי את ראשי והייתי אחד הקברנים, שקברו את אוצר סבלותיו של העם היהודי בשטחי השלטון ההיטלראי. בימים, בהם נורים עשרות אנשים בעד פשעים שונים, חפרתי באדמה והסתרתי את החומר הזה, כדי שאתם תדעו על הסבל והרציחות שביצעה העריצות ההיטלראית...³³

איו"ש, אוסף 3435.

³¹ Rothfeld Anne, turning looted European Library collections: An Historical analysis of the Offenbach Archival Depot, 1945-1948, *RBM: A Journal of Rare books, Manuscript, and cultural Heritage*, 6. no. 1 Spring 2005. p.16-19.

³² YIVO, NFI/Salonika

³³ נשמית שרה, מאבקו של הגטו, בית לוחמי הגטאות, תל אביב 1972, עמ' 48.

צוות של סופרים, עיתונאים ואנשי מחקר שהתקבץ סביב ההיסטוריון עמנואל רינגלבלום, מייסדו ומנהלו של ארכיון "עונג שבת", ערך תחקירים מיוחדים על המצב בגטו. בארכיון "עונג שבת" נשמרו גם ציורים מקוריים ותצלומים.³⁴ שבעים ושישה מתצלומי הארכיון, בלוויית תיאורים אינפורמטיביים, שמורים היום במכון ההיסטורי היהודי בוורשה. סביר להניח שכמו המסמכים שבארכיון, גם התצלומים שבאוסף רינגלבלום הגיעו לידי אנשי הארכיון ממקורות שונים ובדרכים שונות, כמו למשל באמצעות קשריהם עם חברי המחתרת הפולנית בוורשה.³⁵ חלק גדול מתצלומים אלה הם מתוך אוספי היודנרט (וצולמו כפי הנראה בעבור היודנרט של ורשה), בהם תצלומים קבוצתיים של אנשי מינהל הגטו ושל שירות הסדר היהודי וגם תצלומי של אדם צ'רניאקוב משתתף באירועים רשמיים בגטו. כמו כן מתועדים המצב בבתי חולים ומחלות רעב של ילדים, מטבחים ציבוריים ומראות מרחובות הגטו, וגם תיעוד צילומי רב יחסית משערי הגטו השמורים. אחר המלחמה לא נמצאו כל התיבות שבו הוחבאו גנזי הארכיון, ולכן אין לדעת אם אוסף התצלומים שהוטמן אכן נחשף בשלמותו.

גם אם המונח "סטודיו לצילום" במשמעותו הקלסית נשמע כדיסוננס בהקשר של חיי היום-יום בגטאות, היו בגטאות חנויות שסיפקו שירותי צילום. יהודים הצטלמו בהן, וגם ארגונים יהודיים בגטו השתמשו בשירותיהן. בדרך כלל הצטלמו יהודים אצל צלמים ובעלי סטודיו מקומיים בתצלומי פורטרט לצורך רישום והכנת תעודות זהות וכן תעודות עבודה על-פי דרישת המינהל הגרמני. באוספים של ארכיוני שואה שמורים אלפי תצלומי פורטרט כאלה. כך נשמרו יותר מ-4,500 תצלומי פורטרט מזוהים של יהודים מבנדז'ין (Bedzin) וכ-300 של יהודים מהעיירה טשביניה (Trzebinia) שצילם צלם פולני בחצר תחנת המשטרה בעיר בסוף 1941. לאחר המלחמה מסר אותם הצלם לניצולים תושבי המקום והם נשמרו בארכיוני 'יד ושם' ו'לוחמי הגטאות'. בבריסק (Brest Litowski) נתבקשו יהודי הגטו למסור לשלטונות הגרמניים טפסים המכילים פרטים אישיים ולצרף תצלום. כ-7,000 טפסים נושאי תצלומי פורטרט של יהודים נשמרו בארכיון העיר בבריסק, העתקיהם נמצאים היום בארכיון 'יד ושם'.³⁶

מגטאות אחדים, ובהם גטו לודז', גטו קילצה וגטו בוחניה (Bochnia), נשמרו אלבומי תצלומים שערכו צלמים שהועסקו באופן רשמי על-ידי היודנרט. מטבע הדברים היה בתצלומים אלו פן מגמתי ששימש כלי בידי היודנרטים, אך אפשר ללמוד מהם על מערך פעולות ההנהגה היהודית בגטאות.³⁷ חנויות הצילום שפעלו בגטאות הגדולים הוסיפו לשרת את הציבור כל עוד קיבלו הזמנות של עבודות צילום מטעם היודנרטים. בגטאות הפתוחים פעלו גם חנויות צילום בבעלות פולנים,

³⁴ראו- קטלוג בהוצאת המכון ההיסטורי היהודי בורשה: Jagielski, Jan and Kobialka-Fuks (eds), *Salvaged from the Warsaw Ghetto, The archives of Emanuel Ringelblum, warsaw*, 1993 p.21
³⁵בשנת 1942 פרסמה הממשלה הפולנית הגולה ספר המכיל מסמכים, ותצלומים על מצב הפולנים תחת הכיבוש הנאצי, אחד מפרקי הספר מוקדש לנושא הגטו. רבים מן התצלומים מגטאות פולין בספר זה מובאים מתוך פרסומים בעיתונות הגרמנית.
The German New order in Poland, The Polish Government in Exile, London, 1942
³⁵איו"ש, FA-176 (a-d) [בנדז'ין]; איו"ש, אוסף 1986 [טשביניה]; איו"ש, אוסף 5395 [בריסק]

³⁷אלבום היודנרט מקילצה-Kielce; ראו תצלומים איו"ש אוסף מס' 4450 מתוך אלבום תצלומים רשמי שהוכן עבור היודנרט של גטו קילצה בשנת 1942, האלבום המקורי בארכיון USHMM. ראו גם אלבום היודנרט מבוכניה-Bochnia; איו"ש אוספים - 5-3939/4 ; 4714 /42;28

ובאלה צילמו גם תצלומים משפחתיים ופורטרטים, שעיקר הביקוש להם היה בקרב בעלי האמצעים באותם גטאות.

"סטודיו פוטו פורברט" (Studio Foto Forbert) שפעל בגטו ורשה עשה עבודות צילום לפי הזמנות של היודנרט ושל ארגונים יהודיים בגטו וגם צילם יחידים ומשפחות יהודיות שביקשו להצטלם באותם ימים. אוספי תצלומים ואלבומים שהוכנו בו בזמן המלחמה שמורים בארכיון 'המכון ההיסטורי היהודי בוורשה' וגם ב'יד ושם'. באפריל-מאי 1940 הוזמנו בעבור ארגון הגיוינט היהודי האמריקני כ-460 תצלומים המתעדים מגוון רחב של פעולות סיוע בקרב הפליטים שהגיעו לוורשה סמוך לתחילת הכיבוש הגרמני (איו"ש, אלבומים 36; 35; 34; 33; FA-32). אוסף תצלומים גדול זה שהוכן לצורך גיוס כספים לפעילות הארגון, נערך והוכן במלואו ב "סטודיו פוטו פורברט". האוסף מתעד את מנגנון הסעד והסיוע לפליטים שהפעיל הארגון בוורשה מהמחצית הראשונה של 1940.

באביב 1941 הוכן פרויקט צילום בנושא בתי המלאכה הקטנים שהוקמו בגטו ורשה בעידוד היודנרט (איו"ש, אוסף מס' 3119). ככל הנראה, גם את האוסף הזה צילמו וערכו צלמי "פוטו פורברט". ביותר ממאתיים תצלומים מוצגים ה"שופים" (בתי המלאכה) שהוקמו בגטו ורשה בשנה הראשונה לסגירת הגטו, אלה ערוכים על-פי המוצרים שיוצרו בהם: טקסטיל, הלבשה, כובעים, ארנקים וכדומה. זהו אוסף יחיד במינו, שהופק ככל הנראה כדי לעודד את הקמתם של בתי מלאכה יהודיים בגטו באותם ימים.

אחד הצלמים העצמאיים המיוחדים שבצלמי הגטאות היה צבי הירש קדושין (ג'ורג' קדיש-George Kadish). באוסף של כ-600 מתצלומיו מתועדים חיי היום יום בגטו קובנה מאז כיבוש העיר בידי הגרמנים ביוני 1941 ועד שנאלץ להיכנס למחבוא בקיץ 1944. קדושין, שפעל לבדו, צילם בסתר במצלמה פרטית, בעזרת חומרי צילום שהגיעו לידיו במסגרת תפקידו כמהנדס רנטגן בבית חולים צבאי גרמני. הוא ניצל כל הזדמנות שנקרתה לו לצלם אירועים ומראות מהחיים תחת השלטון הנאצי, החל בכניסת הגרמנים לקובנה ביוני 1941 והפגרום באוכלוסייה היהודית בעקבותיה, עבור בצילום שיטתי יותר של ריכוז יהודי קובנה בין גדרות הגטו, וכלה בתיעוד השילוחים למחנות העבודה בריגה ובאסטוניה וחיסול הגטו ב-1944. קדושין הסתיר את אוספי התצלומים שלו, והצליח לברוח מקובנה זמן קצר לפני חיסול הגטו. ימים מספר אחר השחרור הוא חזר לקובנה כדי למצוא את החומרים. פעילותו הותירה לנו אוסף מקיף של תיעוד חזותי מגטו זה, המצטרף לתיעוד נרחב של יומנים, עדויות וציורים. התצלומים המקוריים מאוסף זה פזורים בארכיונים ברחבי העולם, מרביתם בארכיון 'בית התפוצות' וב'מרכז שמעון ויזנטל' בלוס אנג'לס וקצתם ב'מוזאון השואה בושינגטון' וביד ושם.³⁸ גטו לודז' הוא ללא ספק הגטו שזכה לתיעוד החזותי המקיף ביותר מכל הגטאות. אוספים עשירי תוכן שצולמו בשחור לבן מנציחים את חיי היום-יום בו. שלא כמו בגטו ורשה, שבו צילמו

³⁸ ראו קטלוג תערוכת גטו קובנה במוזיאון השואה בושינגטון:

Klein, Dennis, Edward Phillipps (eds.), **Hidden History of the Kovno Ghetto**. Little, Brown and Company, New York, 1997

ראיון מוסרט עם צבי קדושין משנות ה-70 בו הוא מדבר על פעילותו כצלם בגטו קובנה ראו בסרט התיעודי:

Kovno Ghetto - A buried History, Herbert Krosney (dir), Martin Gilbert (Historian)

בעיקר חיילים גרמנים, בגטו לודז' נשמר תיעוד רב-ערך מתצלומיהם של שני צלמים יהודים – תיעוד שהוא ייחודי הן בשל המספר הרב של התצלומים ששרדו ממנו הן בגלל אופי פעילותם של הצלמים. בארכיון העיר לודז' יש היום אוסף של יותר מ-10,000 קונטקטים (פוזיטיבים) של תצלומים מהגטו.³⁹ צילמו אותם מנדל גרוסמן (Mendel Grossman)⁴⁰ והנריק רוס (Henryk Ross)⁴¹, ששימשו צלמים רשמיים במחלקה הסטטיסטית של הגטו. השניים שימשו צלמים מקצועיים עוד לפני המלחמה – רוס היה צלם עיתונות וספורט וגרוסמן התעניין בעיקר בצילום אמנותי. בשנת 1940, כשמונו לתפקידם במחלקה הסטטיסטית של הגטו, הם הועסקו בתחילה בצילומי חוץ שהיו נחוצים לעבודת היודנרט. בין השאר צילמו את גופותיהם של חסרי הבית שמתו ברחובות הגטו וכן צילמו בתים באזורים בגטו שנועדו להריסה. לאורך רוב ימי הגטו גויסו השניים לעבודות הצילום לצורך הכנת תצלומים ל"אלבומי התעמולה של רומקובסקי", שנועדו לפאר את פעילותו של יושב ראש הגטו מרדכי חיים רומקובסקי (Rumkowski). גרוסמן ורוס צילמו בשיטתיות את העבודה בבתי המלאכה השונים בגטו, ועבודתם הניחה את היסוד ליצירת אלבומי תצלומים גדולי ממדים שכללו גם ציורי צבע ועבודות יד של טקסטיל, אריגה ורקמה משולבים בדברי שבח והלל לרומקובסקי.⁴² למרות הוראתו של רומקובסקי, שאסר את העיסוק בצילום מחוץ לתפקידם, ניצלו גרוסמן ורוס את הרשות להסתובב בחופשיות ברחבי הגטו כדי לצלם גם בסתר, זאת בעיקר מתוך הכרה בחשיבות ההיסטורית של תצלומיהם. הם תיעדו תצלומי דמויות ומראות שמשתקפים מהם תנאי החיים הקשים בגטו החל בימים הראשונים של הכניסה לגטו, עבור בחיי היום-יום בגטו - מצב הילדים, שגרת העבודה, הרעב – וכלה בימי הגירושים למחנה ההשמדה חלמנו ובגירושי החיסול האחרונים לאושוויץ באוגוסט 1944. מנדל גרוסמן גורש לאושוויץ ונספה בצעדות המוות; הנריק רוס שרד ועלה לישראל.

לנחמן זונאבנד (Sonnabend), שבתפקידו הרשמי היה דוור במחלקת הדואר של הגטו, היה תפקיד מפתח בריכוז אוסף התצלומים של גרוסמן ורוס ובשימורו. זונאבנד היה מקורב לצלמי הגטו והכיר את גרוסמן ורוס מקרוב, בעת שעבדו במחלקה הסטטיסטית של הגטו. בנובמבר 1940, כשהוחלט להקים את ארכיון הגטו, נמנה זונאבנד עם מי שראו את ייעודם בשמירתו של התיעוד הארכיוני הרב. באוגוסט 1944, כשהיה מהאחרונים שנותרו בגטו, הוא סייע רבות בהצלת החומרים הארכיוניים מגטו לודז' ובהסתרתם.⁴³

בשנת 1943 שימשו מקצת תצלומיהם של גרוסמן ורוס בסיס לאלבום מחאתי שהוכן בגטו בחשאי. האלבום היה פרי יזמתו של אריה בן-מנחם, פעיל בתנועת הנוער "חזית דור בני

³⁹ איו"ש, אוסף 7317

⁴⁰ מנדל גרוסמן, *צלם הילך בגטו*, תל אביב, הקיבוץ המאוחד; בית לוחמי הגטאות, 1970.

⁴¹ ראו גם מכלול נוסף של תצלומים מאוסף הנריק רוס באלבום המודפס;

Lodz Ghetto Album. Photographs by Henryk Ross, Text by Webe Thomas and foreword by Robert-Jan Van Pelt. Chris Boot, London, 2004.

⁴² איו"ש, אלבומים, FA-284; 75; 74; 48; 47; 45

⁴³ Mohrer Fruma and Web Marek (Ed.), **Guide** to the YIVO Archives, the records of Nachman Zonabend

Collection, 1939-1944

נחמן זונאבנד מסר במשך השנים תצלומים מאוסף גרוסמן ורוס גם לארכיון ב'יד ושם'; ראה שם אוספים בסימול מקורי מס' 1427;3129.

המדבר", שהיה מיודד עם מנדל גרוסמן וביקש להביע התנגדות ואף לעג למדיניותו של רומקובסקי ולפרסום אלבומי התעמולה הרשמיים שלו. באוגוסט 1944, עם חיסול הגטו בלודז', לקח אתו בן-מנחם את אלבומו לאושוויץ, ומשם הוברח האלבום בידי פעילי המחתרת במחנה. האלבום המקורי נעלם. רק בשנת 1967, בסיועו של עיתונאי פולני, הגיעו לידי בן-מנחם העתקים מצולמים של 18 מדפי האלבום (ארכיון בית לוחמי הגטאות, תצלומים 3531 ; 3539-3555).

סיכום

את המציאות בגטאות תיעדו צלמים של פלוגות התעמולה של הוורמכט, חיילים ואזרחים גרמנים מן השורה וצלמים יהודים. מטבע הדברים ראה כל אחד מהם את הגטו מזווית ראייה שונה. המציאות המתועדת בצילום נקבעת במידה רבה לפי הטקסט המלווה את התצלום. לתיאור התצלום יש הכוח לשנות את הסיפור המתועד מן הקצה אל הקצה. על החוקר להיות ער לקלות הבלתי נסבלת שבה אפשר לתת פרשנות לחומרי הוויזואליה וללמוד להבחין איזו משמעות ביקש לייחס לסיטואציה המצולמת.

משרד התעמולה הגרמני בברלין ידע להשתמש באפשרויות הטמונות במצלמה לצורכי תעמולה, מתוך שמירה על מדיניות של אי-בהירות ושל הסוואת העובדות. מדיניות זו שימשה אותו בתהליך בידודם של היהודים בגטאות ובביצוע של שלבי הפתרון הסופי. מצד אחד נאסר לצלם יהודים ופעולות נגד היהודים בגטאות ובאתרי רצח, ומצד שני ניתן עידוד לפרסומים אנטישמיים בעיתונות ובסרטים. נעשו גם ניסיונות להפיק סרטים ולהפיץ ידיעות בעיתונות שמגמתם להבליט את החיים המסודרים והשלווים של היהודים בגטאות. הדוגמה המוכרת ביותר של ניסיון כזה היא סרט התעמולה הגרמני על טרזיינשטט, ששימש גטו לדוגמא, והסרט שהוסרט בו מציג מציאות כוזבת של נינוחות ושלווה. התוכן התעמולתי של הסרט חסר משמעות, ועיקר חשיבותו של החומר המצולם בהיותו תיעוד מקורי של הקרבנות.

היסטוריונים חלוקים בדעותיהם בשאלה אם אפשר להשתמש בתצלומים ובסרטים שצולמו בעבור התעמולה הנאצית כדי להמחיש את המציאות של התקופה. אנו טוענים כי במדיום הוויזואלי יש חשיבות לחומרים המצולמים גם אם נערכו ושימשו ליצירתו של תוצר סופי מגמתי, כל עוד ישנה האפשרות לאמת את העובדות המתועדות בעזרת הצלבתן עם התיעוד ההיסטורי – מסמכים, מכתבים, יומנים ועדויות בני הזמן.

אין לנו דרך לשחזר היום את מראות הגטאות והיהודים בערים ובעיירות רבות שנעלמו בתקופת המלחמה. רק מגטאות מעטים נותרו סרטים ותצלומים, והם ממחישים את אירועי התקופה, משקפים את מראותיה ונותנים פנים לבני האדם שחיו בה.

הדיון על חשיבותם וערכם של חומרי הוויזואליה ועל מקומם של התכנים המתועדים בהם בלימוד ובחקר השואה עדיין לא מוצה. יש לפנינו עוד דרך ארוכה של חיפוש ומחקר עד שיתקבלו חומרי הוויזואליה כחומרי תיעוד אמיתיים ולא ישמשו רק אילוסטרציה לחוויה המזעזעת של השואה.

מקורות

- גרוסמן מנדל, **צלם הילך בגטו**, תל אביב, הקיבוץ המאוחד ; בית לוחמי הגטאות, 1970
 זילברברג מיכאל, **יומן וארשה 1939-1945**, יד-ושם ודביר, תל אביב 1969
 מיס יצחק (עורך), **יום בגטו ורשה, טיול יום הולדת בגיהינום**, ירושלים, מוזיאון יד ושם, 1988
 לויין יהודית, ועוזיאל דניאל, "אנשים רגילים ותצלומים חריגים", **יד ושם – קובץ מחקרים כ"ו**
 (תשנ"ח), עמ' 201-222
 נשמית שרה, **מאבקו של הגטו**, בית לוחמי הגטאות, תל אביב 1972, עמ' 48.
 עוזיאל דניאל, "גייסות התעמולה של הוורמכט והיהודים", **יד ושם – קובץ מחקרים כ"ט** (תשס"א),
 עמ' 23-51.
 פיק אהרון, "רשימות מגיא ההרגה", **זיכרונות כתובים בגטו השולאי (ליטא) בשנים תש"ב, תש"ג,**
תש"ד, איגוד יוצאי ליטא, תל-אביב, תשנ"ח
 קרמיש יוסף (מבוא והערות), **מרד גטו וארשה בעיני האויב; הדו"חות של מפקד גטו וארשה יירגן**
שטרופ, יד ושם, ירושלים, תשכ"ו
 רינגלבלום עמנואל, **יומן ורשימות מתקופת המלחמה: גטו ורשה ספטמבר 1939-דצמבר 1942**, כרך
 א', תשנ"ג
 Hamburger Instituts fuer Sozialforschung, **Verbrechen der Wehrmacht, Dimensionen**
Vernichtungskrieges 1941-1944, Hamburg, (Ausstellungskatalog), 2002.
 Bankier, David, "The Use of Antisemitism in Nazi Wartime Propaganda," in: Berenbaum
 Michael and Peck Abraham, (eds.) **The Holocaust and History: The Known, the**
Disputed, and the Re examined, Washington: The United States Holocaust
Memorial Museum, 1998, pp. 41-55.
 Bankier, David and Gutman Israel, (eds.) **Nazi Europe and the Final Solution;**
Signaling the Final Solution to the German People, Yad Vashem, Jerusalem
 2003, pp.15-39
 Filmarchiv Bundesarchiv ,Koblentz ,1984 Bucher, Peter (Ed.), **Wochenschauen und**
Documentarfilme 1895 - 1950 , im Bundesarchiv (katalog)
 Mais, Yitzchak and Salmon, Irit, **A Day in the Warsaw Ghetto: A Birthday Trip in**
Hell, Yad Vashem Museum, 1991
 Heydecker, Joe. "Photographing behind the Warsaw Ghetto wall, 1941, **Holocaust and**
Genocide studies 1(1) (1986), pp 63-77.
 Heydecker, Joe. **Where is Thy Brother Abel? Documentary Photos of the Warsaw Ghetto**,
 Sao Paulo, Brazil, 1981

- Klein, Dennis, Edward Phillipps (eds.), **Hidden History of the Kovno Ghetto**, Little, Brown and Company, New York, 1997 (catalogue)
- Jagielski, Jan and Kobialka-Fuks (eds), **Salvaged from the Warsaw Ghetto: The Archives of Emanuel Ringelblum**. Jewish Historical Institute, Warsaw, **1993**
- Keller, Ulrich,(ed) **The Warsaw Ghetto in Photographs: 206 Views Made in 1941**, New York: Dover Publications, 1982.
- Klee, Ernst, Willi Dressen, and Volker Eiess, **“Those were the days” The Holocaust through the Eyes of the Perpetrators and Bystanders**, London: Hamish Hamilton, 1991.
- Levin, Judith, and Daniel Uziel, “Ordinary Men, Extraordinary Photos,” **YadVashem Studies 26** (1998), pp. 265-293.
- Loewy, Henya. “... 'Without masks': Jews through the Lens of 'German Photography' 1933-1945”, in Honnef Kalaus, Sachsse Rolf and Thomas Karin,(eds), **German Photography 1870-1970: Power of a Medium** (Cologne, 1997), pp100-114
- Manochek, Walter,“**Es gibt nur eine fur das judentum: Vernichtung.**” **Das Judenbild in deutschen Soldatenbriefen 1939-1944**, Hamburg, 1995.
- Milton, Sybil, “The Camera as Weapon: Documentary Photography and the Holocaust,” **Simon Wiesenthal Center Annual 1** (1984), pp. 45-68.
- , “Images of the Holocaust,” **Holocaust and Genocide Studies 1** (1986), pp. 27-62, 193-216.
- , “Photography as evidence of the Holocaust,” **History of Photography 23(4)** (1999), pp. 303-312.
- Pfoch, Hubert, Vienna. Diay excerpts were published in: Sybil Milton, “Photography as Evidence of the Holocaust,” in: sybil Milton and Genya Markon (eds.),**History of Photography: Photography of the Holocaust**, Winter, 1999,pp. 303-312
- Rothfeld, Anne, ”Returning looted European Library collections: An Historical analysis of the Offenbach Archival Depot, 1945-1948, in:” **RBM: A Journal of Rare books, Manuscript, and cultural Heritage-Vol. 6.** no. 1 Spring 2005 pp. 14-24
- Rossino, Alexander, “Eastern Europe through German Eyes: Soldiers’ Photographs 1939-1942,” **History of Photography 23(4)**, in: Schwarberg, Goenther, (ed), **In the Ghetto of Warsaw: Heinrich Joest’s Photographs**, Gettingen, 1999, pp. 313-321.
- Struk, Janina, **Photographing the Holocaust: Interpretations of the Evidence**, London: I. B. Tauris, 2004.
- The German New order in Poland, The Polish Government in Exile**, London, 1942
- Uziel, Daniel, “Wehrmacht Propaganda Troops and the Jews,” **Yad Vashem Studies 29** (2001), pp. 27-63.

Benjamin, Walter, Mellor (ed), **Extract from A short History of Photography**, Germany: The New Photography 1927-1933(London 1978)

Zylberberg, Michael, **A Warsaw Diary 1939-1945**, London 1969